այսինքն՝ պրոլետարիատի ու աշխատավոր զանգվածների ազատագրումը։

Բոլշևիկ-բանաստեղծը ջանք չէր խնայում, որ, ի հակադրություն անկումային գրականության, ժողովրդական զանգվածներին հրամցվի ոգեշունչ հեղափոխական գրականություն։ Նա նշում է, որ պետք է «անգիտակից ու կիսագիտակից զանգվածներին դուրս բերել սիմվոլիստների, դեկադենտների, այդ նվվացող ու արտասվող հիվանդ մարդկանց» ազդեցության տակից. «Չէ որ այդ պարոնները մասսաների վզին են փաթաթում իրենց անձնական-անհատական ապրումները և իրենց սուբյեկտիվ թոթովանքները ձգտում են վերածել պաշտամունքի։ Ահա թե ում և ինչի դեմ պետք է պայքարել»[72]։ Պրոլետարական գրող Հ. Հակոբյանը հեղափոխության տեղատվության ժամանակ էլ մնաց բարիկադների վրա և ցուցաբերեց բոլշևիկյան հետևողականություն։ Հ. Հակոբյանին դիպուկ է գնահատել Ա. Լունաչարսկին. «Հակոբ Հակոբյանի ստեղծագործության մեջ հենց սկզբից ամենաօրիգինալն, իհարկե, այն էր, որ նա ոչ միայն հեղափոխական պոետ էր, հեղափոխական պոետներ եղել են և ռուսական, և եվրոպական գրականության մեջ, այլև, որ նա սոցիալ-դեմոկրատ պոետ էր, այդ բառի այն ժամանակվա ամենալավագույն իմաստով, բոլշևիկ-պոետ, պրոլետարական պոետ»[73]։

Հ. Հակոբյանի բարերար ազդեցությունը հայ գրականության վրա մեծ էր։ Նրա հեղափոխական ուղիով գնաց հայ պրոլետարական դրամատուրգիայի հիմնադիր Անուշավան Վարդանյանը, որը դուրս էր եկել բանվորական միջավայրից և 1907 թ. մտել բոլշևիկյան կուսակցության մեջ։ Հեղափոխական պաթոսով էր համակված տաղանդավոր բանաստեղծուհի Շ. Կուրղինյանի պոեզիան։

Ռեակցիայի տարիներին դաղափարական սուր պայքար ծավալվեց նաև գրաքննադատության ու պատմագիտության ասպարեզում։ Բոլշևիկները, մերկացնելով կղերաֆեոդալական ու բուրժուանացիոնալիստական մտահայեցողությունը, պայքարում էին մշակույթի բոլոր բնագավառներում և մասնավորապես հասարակագիտության մեջ մարքսիստական սկզբունքների կիրառման համար։

3. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀՈՒԶՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՌԵԱԿՑԻԱՅԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Չնայած ռեակցիայի տարիներին հեղափոխական պայքարը ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում ու Հայաստանում ընդհանուր առմամբ անկում ապրեց, բայց և այնպես այն բոլորովին չդադարեց։ Այդ առթիվ Ստ. Շահումյանը 1908 թ. գրել է. «Որքան էլ ուժեղ լինի ռեակցիան, նա չի կարող կանգնեցնել կյանքը և ժամանակակից կյանքի գլխավոր ներվը՝ դասակարգային պայքարը։ Եվ այդ պայքարը երկաթյա անհրաժեշտությամբ պրոլետարիատին թելադրում է համախմբվել, կազմակերպվել»[74]։

Ռեակցիայի տարիներին Հայաստանի աշխատավոր զանգվածների ելույթները հիմնականում ունեին տնտեսական բնույթ, բայց ըստ էության ուղղված

---

72 ՄԼԻ-ի ԿԿԱ, ֆ. 157, ց. 2, գ. 57, թ. 45։

73 Акоп Акопян, Новое утро, с предисловием Л. Луначарского, М.—Л., 1928, стр. 5.

74 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, էջ 91։

էին հունիսերեքյան ռեժիմի դեմ և հաճախ վերածվում էին զինված ընդհարումների։

1907 թ. երկրորդ կեսին դեռ շարունակվում էին ռուսական առաջին հեղափոխության արիերգարդային մարտերը, որից անմաս չմնաց նաև Հայաստանի բանվորությունը։ 1907 թ. հուլիսի 3-ին գործադուլ սկսվեց Երևանի տպարաններում ու կազմատներում։ Գործադուլավոր բանվորները ներկայացրին 15 կետից բաղկացած պահանջներ և ցուցաբերեցին այնպիսի հաստատակամություն, որ տերերը հարկադրված եղան գնալ զիջումների և որոշ տեղեր սահմանել 9-ժամյա բանվորական օր ու աշխատավարձը բարձրացնել 20%-ով[75]։ Կովկասի փոխարքայության հատուկ բաժինը, այդ մասին զեկուցելով ոստիկանության դեպարտամենտին, գրում է. «Որպես այդ գործադուլի առանձնահատկություն պետք է նշել այն, որ գործադուլ անող ձեռնարկությունների տերերը ոչ միայն համառ կերպով չէին ուզում ցույց տալ գործադուլի նախաձեռնողներին կամ ագիտատորներին, այլև նույնիսկ նրանք մտադիր էին իշխանությունից թաքցնել գործադուլի բուն փաստը, վախենալով գործադուլավորների վրեժխնդրությունից»[76]։

1907 թ. օգոստոսի 22-ից գործադուլ արին Երևանի ձիաքարշի ծառայողները[77]։ 1907 թ. սեպտեմբերի 17-ին Կարսում տեղի ունեցավ մասսայական ելույթ[78]։ 1908 թ. ապրիլի 29-ին գործադուլ արին Կարսի բերդի բանվորները (մոտ 200 մարդ)։ Նրանք, հավաքվելով կայազորի պետի շենքի մոտ, պատվիրակների միջոցով պահանջեցին բարձրացնել աշխատավարձը։ Երեքօրյա պայքարից հետո օրավարձը 50 կոպեկից բարձրացվեց 80 կոպեկի։ 1908 թ. հունիսի 11—13-ին գործադուլ արին բերդի 40 բանվորներ, որոնք պահանջում էին շտկել պայմանագիրը և պահպանել նախատեսված աշխատաժամանակը[79]։

Տնտեսական գործադուլներ տեղի ունեցան նաև Ալեքսանդրապոլում։ Կապալառու Խան-Անուշյանների կարի արհեստանոցի բանվորների 1908 թ. գործադուլ-բողոքը տևեց տասն օր։ Նույն թվականին գործադուլ հայտարարեցին Կարապետ Ափինյանի տպարանի բանվորներն ու ծառայողները՝ պահանջելով ավելացնել աշխատավարձը։ Նրանց համառությունը տպարանատիրոջը ստիպեց ավելացնել բանվորների վարձը։

Բանվորների հեղափոխական պայքարի ձևերից մեկը մայիսվաներն էին, որոնք ռեակցիայի տարիներին կազմակերպվում էին անլեգալ։ Բաքվից եկած բանվոր-բոլշևիկների անմիջական նախաձեռնությամբ 1909 թ. Զափանի մայիսվայում արտասանվեցին քաղաքական-հեղափոխական ճառեր։

Բանվորական շարժումներին հետևում էին գյուղացիական ելույթները։ 1908 թ. Երևանի նահանգապետը գավառապետերից պահանջեց վճռական միջոցներ ձեռք առնել՝ «արգելելու ամեն մի գրավոր ու բանավոր ագիտացիա, որը նպատակ ունի բնակչությանը մղել դեպի ագրարային շարժում»[80]։

---

75 Տե՛ս ՍՍՀՄ ՀՀՍՀԿԳԱ, ֆ. «Ոստիկանության դեպարտամենտ», IV գործավարություն, 1907, գ. 87, մ. 2, թ. 13։

76 Նույն տեղում, թ. 14։

77 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 15։

78 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 27, մ. 2, թ. 2։

79 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 3, գ. 123, թ. 1, 5։

80 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 102, գ. 83, թ. 46։

Ռեակցիայի տարիներին Հայաստանում տեղի ունեցած ագրարային շարժումներից հատկապես նշանակալից էր Զանգեզուրի գյուղացիների զինված ելույթը։ Ազգատության ու թշվառության ճիրաններում գտնվող գյուղացիները ոտքի ելան 1908 թ. ամռանը։ Նրանց ղեկավարում էին Ղափանի պղնձահանքերի բանվորները, որոնց մեջ աչքի ընկան նաև Բաշքենդ գյուղի բնակիչներ, հույն բանվորներ Ֆրանկոպուլոներն ու Լոլոպուլոները։ Նրանք հայ ու ադրբեջանցի բանվորների հետ միասին գյուղում ծավալեցին լայն ագիտացիա ու պրոպագանդա՝ կալվածատիրական հողերը բռնագրավելու համար։ Նրանք ասում էին. «Եթե կառավարությունը չի ուզում կալվածատերերից հողը խլել և մեզ՝ գյուղացիներիս հանձնել, ապա մենք պետք է ինքներս ուժով վերցնենք այն», «Եկեք միանանք և դուրս քշենք ինչպես կալվածատերերին, այնպես էլ ոստիկանական չինովնիկներին»[81]։

Գյուղացիները համախմբվում էին և հող պահանջում։ Մինչդեռ կապիտալիստ-կալվածատեր Կոնդուրովը ոստիկանության օգնությամբ 1908 թ. հուլիսի 30-ին հարձակվում է Բաշքենդ գյուղի վրա և փորձում շարժումը խեղդել բնում։ Այդ ժամանակ ոչ միայն ոտքի է ելնում ողջ Բաշքենդը, այլև շրջակա հանքերից ու գյուղերից դեպքի վայրն են շարժվում հարյուրավոր գյուղացիներ՝ զինված դաշույններով, մահակներով, երկաթե ձողերով։ Միայն ոստիկանական լրացուցիչ ուժերի օգնությամբ է հաջողվում մի կերպ «հանգստացնել» նրանց և ձերբակալել շարժման ղեկավարներին։ Այդ առթիվ պրիստավ Խանխոյսկին Զանգեզուրի գավառապետին գրած իր զեկուցագրում հայտնում էր. «Ինձ հաղիվ հաջողվեց հանդարտացնել խռովարար գյուղացիներին և եթե վերոհիշյալ անձնավորությունները նորից երևան գան ինձ վստահված տեղում, ապա ես ի վիճակի չեմ լինի պատասխանատու լինել տեղամասի համար քաղաքական տեսակետից, ուստի և խնդրում եմ կարգադրություն՝ նրանց արտաքսելու ինձ վստահված տեղամասից կամ Անդրկովկասի երկրամասից և նրանց ենթարկել օրինական պատասխանատվության»[82]։

Ապստամբության ձերբակալված ղեկավարները երկար ժամանակ գանակոծվում էին Գորիսի ու Գանձակի բանտերում, իսկ վերջն էլ մահ գտնում Թիֆլիսի Մետեխի բանտում։

Ղափանում ծավալված ագրարային այս շարժումը բնորոշ է թե՛ իր մասսայական բնույթով և թե՛ բանվորների ու գյուղացիների համագործակցությամբ։

Գյուղացիական հուզումներն ուժեղ էին նաև Երևանի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի գավառներում։ 1907—1909 թթ. Զառ գյուղի մուլքագարներն անընդհատ բողոքում էին ցարական իշխանություններին, որ գյուղացիները կամայականորեն և նույնիսկ ուժով հրաժարվում են իրենց պարտականությունները կատարելուց, հատկապես մուլք տալուց։ Ավելին, Էջմիածնի և Թալինի շրջանների մի քանի գյուղերում եղել են կալվածատիրական հողերի բռնագրավումներ[83]։

Հեղափոխական հուզումներ տեղի ունեցան Հայաստանի քաղաքների կա-

---

81 ՄԼԻ-ի Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 34, գ. 6, թ. 76։
82 ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, Թիֆլիսի գատական պալատ. 1908—1909., ֆ. 23, գ. 758, թ. 22։
83 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 2, գ. 404, թ. 75—77։

յազորների ու զանազան վայրերում տեղավորված զորքերի մեջ, հատկապես 1907 թ. Կարսի կայազորում[84]։

Ռեակցիայի տարիներին եղան նաև աշակերտական-ուսանողական հուզումներ։ Առանձնապես հաճախակի էին հուզումները էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում։ Դրանք բռնկվում էին ամենատարբեր առիթներով, բայց բոլոր դեպքերում ուղղված էին տիրող դաժան ռեժիմի, ուսուցման սխոլաստիկ սիստեմի և կրոնական գաղափարախոսության դեմ։ Ճեմարանի մանկավարժական խորհրդի 1909 թ. ապրիլի 14-ի նիստի արձանագրության մեջ մատնանշվում է 15 աշակերտների հանդուգն ելույթի և անհնազանդության մասին[85]։ Էջմիածնում տիրող հեղձուցիչ միջավայրի մասին է վկայում Կոմիտասի 1909 թ. սեպտեմբերի 5-ի նամակը. «Քսան տարվա ընթացքում շրջապատն ինձ թույլ չի տվել այն անելու, ինչ կարող էի, որովհետև տեսա միայն որոգայթ և ոչ արդարություն, նյարդերս թուլացել են, այլևս տոկալու ճար ու հնար չունեմ։ Որոնում եմ հանգիստ, չեմ գտնում, ծարավի եմ ազնիվ աշխատանքի, խանդավառվում եմ, փափագում եմ հեռու մնալ, խցել ականջներս չլսելու համար, գոցել աչքերս չտեսնելու համար, բայց գի մարդ եմ, չեմ կարողանում»[86]։

Կոմիտասը հարկադրված 1910 թ. աշնանը թողեց էջմիածինը ու մեկնեց Պոլիս։

Աշակերտական հուզումներ տեղի ունեցան Երևանի թեմական դպրոցում ու արական գիմնազիայում։ Առանձնապես լայն չափեր ընդունեց Երևանի թեմական դպրոցում 1908 թ. նոյեմբերին բորբոքված աշակերտական շարժումը, որը շարունակվեց մինչև 1909 թ. հունվարը։ Աշակերտները մասսայաբար դուրս եկան դպրոցում հաստատված ռեժիմի դեմ և պահանջեցին հեռացնել դպրոցի դաշնակցական տեսուչ Տիգրան Աղամալյանին։ Դպրոցի հոգաբարձությանն ուղղված բողոքում գրված էր. «Աշակերտությունը վճռեց այլևս չհաճախել պ. Աղամալյանի դասերին և դիմել Ձեզ հեռացնել նրան ուսուցչության և տեսչության պաշտոնավարությունից մինչև դեկտեմբերի մեկը։ Հակառակ դեպքում ստիպված կլինենք դասադուլով պաշտպանել մեր իրավունքները»[87]։ Դպրոցի հոգաբարձությունն ամեն կերպ պաշտպանում էր տեսչին և փորձում «խաղաղեցնել» աշակերտներին։ Տեսնելով, որ դեպքերն այլ ընթացք են ստանում, որոշվում է դիմել պատժիչ միջոցների և դպրոցից արձակվում են բարձր դասարանների աշակերտները։ Դա առաջ է բերում հասարակության դժգոհությունը։ Դպրոցի ղեկավարությունը ստիպված ետ է ընդունում աշակերտներին և հարկադրված աշխատանքից ազատում Տ. Աղամալյանին։

Աշակերտական-ուսանողական ելույթներն ավելի ուժեղ էին Բաքվում ու Թիֆլիսում։ Կովկասում ծավալված այդ շարժումը հասավ այնպիսի աստիճանի, որ Երրորդ պետական դումայի աչ դեպուտատները ցարական կառավարության առաջ հարցապնդում արին, թե ինչ միջոցներ են ձեռք առնվում Կովկասի ուսումնական հաստատություններում բորբոքված հեղափոխական ելույթները ճնշելու համար[88]։

---

84 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 687, թ. 9—11։

85 Մատենադարան, Գևորգյան ճեմարանի ֆոնդ, թղթ. 27, վավ. 8, թ. 32։

86 Մ. Վ. Արզումանյան, նշված աշխ., էջ 249։

87 Լեո, Պատմություն Երևանի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 535։

88 «Հայրենիք», 18 մայիսի 1908 թ.։

Անդրկովկասի և Հայաստանի աշխատավորությունը ռեակցիայի տարիներին հսկայական օգնություն կազմակերպեց պարսկական հեղափոխությանը։ Պարսիկ բանվորները, որոնք ապրուստ հայթայթելու համար եկել էին Անդրկովկաս, ձեռք էին բերում հեղափոխական պայքարի փորձ և դաստիարակվում պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի ոգով։ Նրանց թիվը բավականաչափ զգալի էր Ալավերդու, Ղափանի պղնձահանքերում, ինչպես նաև Հայաստանի արդյունաբերական մյուս ձեռնարկություններում։ Պարսկական հեղափոխության ականավոր գործիչ, ժողովրդական հերոս Սատթար խանը մի շարք տարիներ աշխատել էր Անդրկովկասում՝ Երևանի երկաթգծի շինարարությունում, Բաքվի նավթահանքերում և ձեռք բերել քաղաքական կոփվածություն։

Անդրկովկասի աշխատավորության օգնությունը ծավալվում է պարսկական հեղափոխության համարյա հենց սկզբից։ Դեռ 1906 թ. հոկտեմբերին Թեհրանի ցարական դեսպան Հարտվիգը Կովկասի Ռազմական օկրուգին տված իր հեռագրում նշում է. «Շահական կառավարության կողմից ստացվել են չափազանց տագնապալից լուրեր այն դերի մասին, որ ազրբեջանական իրադարձություններում խաղում են Կովկասի հեղափոխականները, որոնք մշտական հարաբերությունների մեջ են թավրիզեցիների հետ, այցելում են Սատթար խանին, մատակարարելով նրան բոլոր միջոցները՝ կառավարության դեմ պայքարը շարունակելու համար»[89]։

Բոլշևիկյան մամուլը լայնորեն լուսաբանել է պարսկական հեղափոխության հարցերը և մասսաներին մղել հետագա պայքարի։ Հեղափոխության նպատակների մասին ճշմարիտ խոսքի տարածումն ուներ կարևոր նշանակություն ինչպես Կովկասում, այնպես էլ Պարսկաստանում։ Այդ բանը լավ հասկացան նաև Պարսկաստանի սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք օգնության դիմեցին Անդրկովկասի բոլշևիկներին։ Կովկասի փոխարքայի պաշտոնակատարը 1908 թ. սեպտեմբերի 14-ի իր շրջաբերականում՝ ուղղված նահանգապետներին, գրում է. «Ինձ հասած տեղեկությունների համաձայն պարսկական հեղափոխական կուսակցությունը Կովկաս է ուղարկել մի քանի էմիսարներ՝ ագիտատոր-մարտիկներ հավաքագրելու համար, որոնք պետք է գնան քաղ. Թավրիզ, որպեսզի աջակցեն հեղափոխական պրոպագանդային՝ պարսկական կառավարության դեմ ապստամբությունն ուժեղացնելու համար։ Ստանալով այդ շրջաբերականը, Երևանի նահանգապետն այն ուղարկում է գավառապետներին և զգուշացնում. «Ձեռք առնել ամենաեռանդուն միջոցառումներն այդ բանը թույլ չտալու համար»[90]։

Անդրկովկասի բոլշևիկները Պարսկաստան ուղարկեցին հմուտ ու քաջարի հեղափոխականներ, անլեգալ գրականություն, թռուցիկներ, տպագրական սարքավորում և այլն։ Առանձնապես մեծ աշխատանք կատարեցին Գ. Օրջոնիկիձեն, Մ. Ազիզբեկովը, Պ. Ջափարիձեն, Ն. Նարիմանովը և ուրիշներ։ Բոլշևիկները լայնորեն աջակցում էին պարսկական հեղափոխականներին՝ ստեղծելու իրենց մասսայական կազմակերպությունները (մուջահիդներ), որոնք տարածում գտան նաև Անդրկովկասում։ Կովկասում մուջահիդները համախմբում էին պարսկական հեղափոխականներին, զբաղվում միջոցների ու զենքի հայթայթմամբ ու առաքմամբ, գրականության տարածմամբ, կամավորների ջոկատների ստեղծմամբ։

89 Ազրբեջանական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 132, գ. 13, թ. 18։
90 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 102, գ. 83, թ. 120։

Այդպիսի կազմակերպություններ ստեղծվեցին նաև Հայաստանում։ 1908 թ. հունիսին Երևանի նահանգական ժանդարմական վարչության պետը իր զեկուցագրում հաղորդում է, որ մուշահիդների կազմակերպություններ կան Երևանում ու Կարսում[91]։ Բորչալուի բոլշևիկյան կազմակերպության շանքերով Ա. Թալա կայարանում կազմակերպվեց ռումբերի գաղտնի արտադրություն։ Այդ մասին հին բոլշևիկ Ա. Կախոյանը գրել է։ «Ընդհատակի աշխատանքներից մեկն էլ այն էր, որ Պարսկաստանի հեղափոխականներին օգնելու համար Ախթալա կայարանի դիմաց մի գինեվաճառի խանութի գլխի սենյակում ռումբեր էինք պատրաստում։ Արդեն մի քանի տասնյակ պատրաստել էինք ու հետզհետե փոխադրել Թիֆլիս, Առաքել Օկոյաշվիլու մոտ[92]։ Ալեքսանդրապոլի գավառապետը Երևանի նահանգապետին 1909 թ. փետրվարի 6-ին գրում էր, որ մի քանի պարսկահպատակներ, ինչպես նաև տեղական բնակիչներ, կապվել են հրետանային դիվիզիայի շտաբի շարքային զինվորների հետ, որպեսզի զենք գտնեն պարսկական հեղափոխականների համար[93]։ Երևանի նահանգական ժանդարմական վարչության պետը 1908 թ. սեպտեմբերի 2-ին Թիֆլիս ուղարկած իր զեկուցագրում նշում էր, որ Բաքվից Երևան է ուղարկվել չորս պարկ բրինձ, որի մեջ հայտնաբերվել է 2800 մարտական փամփուշտ՝ Պարսկաստան ուղարկելու նպատակով[94]։

Զենքի փոխադրումը կատարվում էր ռուս-պարսկական սահմանագծի տարբեր կետերով, բայց առավել մեծ չափերով Ջուղայի վրայով։ Կովկասյան պահնորդական բաժանմունքը 1911 թ. փետրվարին փոխարքայի գրասենյակից զեկուցում էր, որ Ջուղայում լաստից (գետանցից) կես վերստ բարձր գիշերները ռուսական կողմից պարսկական կողմն են փոխադրվում հեղափոխականներ՝ առանց անձնագրերի, ինչպես նաև՝ զենք ու փամփուշտներ։ Զինամթերքները հետագա փոխադրման համար կենտրոնացվում են հայկական Դարաշի գյուղում՝ եկեղեցում[95]։

Անդրկովկասի բոլշևիկները Պարսկաստան ուղարկեցին նաև զինված ջոկատներ՝ կազմված տարբեր ազգերի բանվորներից ու գյուղացիներից։ Հեղափոխական մարտերի անմիջական մասնակից Մուխտար Աղիմ Զադեն պատմում էր, որ իրենց ջոկատում կային պարսիկներ, ադրբեջանցիներ, վրացիներ ու հայեր, ընդամենը 300—350 մարդ։ Նույնիսկ կազմակերպվում էին առանձին հայկական ջոկատներ, որոնք, անցնելով սահմանագիծը, կռվում էին պարսկական հեղափոխականների հետ միասին։ Երևանի նահանգապետը 1909 թ. ապրիլի 6-ին Սուրմալուի գավառապետին գրում էր. «Եղած տեղեկությունների համաձայն տեղերում կազմակերպվում են հայերի ջոկատներ, որոնք ուզում են անցնել սահմանը, որպեսզի մտնեն պարսկական հեղափոխականների շարքերը» և կարգադրում է ամենախիստ միջոցներ ձեռք առնել նման գնդերը տեղնուտեղը կանխելու համար[96]։

Անդրկովկասի բոլշևիկները պարսկական հեղափոխությանն օգնելու համար հաղթահարում էին ցարական իշխանությունների հարուցած դժվարու-

---

91 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 3, գ. 78, թ. 50։
92 Ա. Կախոյան, Հոդվածներ և հուշեր, Երևան, 1963, էջ 72—73։
93 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 101, ց. 1, գ. 81, թ. 8։
94 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 3, գ. 100, 1908 թ., 248։
95 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 3, գ. 519, թ. 33։
96 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 115, գ. 2, թ. 28։

թյունները։ Միաժամանակ նրանք ժողովրդական զանգվածներին պարզաբանում էին պարսկական հեղափոխության բնույթը։ 1911 թ. բոլշևիկյան «Նոր խոսքում» տպագրվեց Հ. Կարախանյանի «Պարսկաստան» հոդվածը, որտեղ նա մերկացնում է օտարերկրյա իմպերիալիզմի գաղութատիրական քաղաքականությունն այդ երկրում և ցույց տալիս, որ պարսկական ժողովուրդը ապրում է զարթոնք, պայքարում իր անկախության համար։

Պարսկական հեղափոխության մասին դասախոսություններ ու զրույցներ են կազմակերպվում Հայաստանի տարբեր վայրերում։ Այդպիսի մի զեկուցում կարդացվեց էջմիածնի ճեմարանի աշակերտների նախաձեռնությամբ, որտեղ «դասախոսը (աշակերտներից մեկը) կանգնած էր մատերիալիստական հայեցակետի վրա» և աշխատում էր ցույց տալ, որ ավատականության դեմ ուղղված պարսկական հեղափոխությունը երկրում տիրող սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայմանների արդյունք է։

Ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցության տակ բորբոքված պարսկական հեղափոխությունն իր հերթին նպաստեց Անդրկովկասի ու Պարսկաստանի աշխատավոր ժողովուրդների ինտերնացիոնալ կապերին՝ բռնակալության դեմ մղվող պայքարում։

Ռեակցիայի տարիներին Ադրբեջանի, Վրաստանի ու Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, դեմոկրատական խավերը, հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, գնում էին դեպի նոր գոտեմարտեր։ Պատահական չէ, որ դեռ 1908 թ. աջերը Երրորդ պետական դումայում բողոքում էին, որ Կովկասում. «անկարգությունները» ոչ միայն չեն դադարել, այլև ծավալվել են ու «ստացել բացառապես հեղափոխական բնույթ»[97]։ Ցարական պաշտոնական թերթերից մեկն ուղղակի ազդարարում էր, որ Կովկասը՝ Ռուսաստանի այդ թանկագին ադամանդը, ձեռքից գնում է, որովհետև այնտեղ չի դադարել հեղափոխական շարժումը, և «նա ապստամբության նախօրյակին է»[98]։

---

[97] «Слово», 2 апреля 1908 г.

[98] «Новое время», 20 марта 1908 г.